

УЯВЛЕННЯ ПРО ВИТОКИ ДЕРЖАВНИХ ПЕРЕВОРОТІВ У ЦИКЛІЧНИХ ТЕОРІЯХ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ ЕПОХИ АНТИЧНОСТІ

Циклічні теорії соціально-історичного процесу вперше з'являються в античному суспільстві, якщо не брати до уваги міфологічні уявлення, та знову відроджуються в епоху Ренесансу і мають логічне продовження в суспільній свідомості буржуазного та теперішнього суспільства. Соціальними передумовами виникнення та існування ідеї циклів виступають сутнісні процеси суспільного життя: в умовах античності – це вкрай повільні темпи соціального розвитку. Циклічні теорії соціально-історичного розвитку є альтернативою лінійним концепціям і, як останні, виконують гносеологічні функції.

Теоретико-методологічною основою дослідження уявлень про витоки державних переворотів у циклічних теоріях соціально-історичного процесу античних часів є підходи запропоновані у працях П. Сорокіна, А. Тойнбі.

У теоретичному плані формування ідеї циклів соціально-історичного процесу пов'язане зі становленням поняття часу¹. В міфологічному світі «часу», як абстракції, ще не існує: і минуле, і теперішнє, і майбутнє примітивна свідомість охоплює як одночасні явища. Як що бути точнішими, то у міфології «час» позбавлений двох із трьох основних модусів, а саме минулого та майбутнього, актуальним є лише модус теперішнього; річ позбавлена основних властивостей (час) є виродженою річчю та, відповідно, і давня свідомість уявляла собою лише квазісистему².

Сприйняття первісної свідомості орієнтоване на утримання того, що є незмінним, постійним в реальному світі, а не на виявлення відмінностей, така свідомість й в новому знаходить старе і внаслідок не конструює майбутнє.

Лише в античній Греції були створені відповідні передумови для раціонального пояснення історичного процесу. Саме тоді виникає ідея направленості часу та пов'язане з нею розмежування минулого, теперішнього та майбутнього, тобто історичний процес починає осмислюватися, насамперед, як часовий процес. Але, одночасно, продовжує зберігатися ідея часового циклу, повернення.

В соціально-історичному плані свідомість античної епохи емпіричний факт існування багатьох окремих культурно-історичних спільнот відбивала в історіографії у формі опису взаємовідносин між державами, насамперед, у період конфліктів та війн. Історіографія античного суспільства, починаючи з Фукідіда, своїм завданням «прагматичної»³ історіографії ставила опис історичних фактів, виключаючи міфологію як основний принцип пояснення. Сам Фукідід пише, що його дослідження не має нічого від байки⁴, що й відрізняє його критичний метод від методу логографів. Як наслідок, на заміну міфології з'являються раціональні, теоретичні конструкти (моделі історії), першими серед них є концепції історії Платона, Аристотеля.

При аналізі загального змісту історичної концепції Платона виявляється два зрізи. *Перший* зріз є теоретичним аналізом та визначенням специфіки людського суспільства та людської історії на основі астрономічного або космічного історизму.

Другий пов'язаний з фактографічним зображенням історії, фактичних форм правління та є проявом «прагматичної» тенденції. Існуванню реальних історичних культурних форм у Платона передують «ідеальна» держава, що ототожнюється з правлінням Кроноса на Криті; звертає увагу, що найкраще досконале суспільство знаходиться в минулому, що являє собою більш менш абсолютну локальність. Загибель цього локального досконалого суспільства є необхідністю. Платон пише, що важко розхитати державу, влаштовану подібним чином, але усьому, що виникає буває кінець, кінець чекає також ідеальну державу, кожного разу колообіг призводить до повного завершення певного циклу⁵.

Цікаво яке значення Платон надає зовнішньому впливу – «подібно до того, як для порушення рівноваги хворобливого тіла досить найменшого поштовху ззовні, щоб йому розхворітися, ... так і держава, що знаходиться в стані банкрутства, захворює і воює сама з собою з найменшого приводу, причому деякі його громадяни спираються на допомогу з боку якої ні будь олігархічної держави, а інші – на допомогу демократичної, при цьому, іншого разу міжусобиця виникає й без стороннього втручання»⁶.

Платон у «Федоні» викладає теоретичне обґрунтування свого вчення, його сутність полягає у визнанні розвитку за типом замкненого історичного відрізка, «як щоб виникнення йшло по прямій лінії, тільки в одному напрямку та ніколи не поверталось назад в протилежну сторону, ... все, в кінці кінців, ... набуло одного виду ... і виникнення припинилося»⁷.

Аристотелівське вчення про культурно-історичний розвиток зберігає риси притаманні античній соціально-історичній свідомості. Ідея спокою ставиться Аристотелем вище ніж ідея руху, зміни, як і сам рух, тобто стан «до» та «після» розрізняють завдяки «тепер». «До» та «після» – це ніщо інше як пройдені або майбутні «тепер», час перетворюється в суму «тепер» як його моментів. Саме тому рух по колу Аристотель розглядає як довершене, первісне, вічне та робить висновок, що «внаслідок цього ціле завжди перебуває в певному покої та одночасно безперервно рухається»⁸. Вчення про рух та час, їх взаємозв'язки виступають в філософії Аристотеля певним методологічним підґрунтям в трактуванні культурно-історичного часу та історичного процесу. У цьому аспекті вчення Аристотеля є завершенням конкретної тенденції, що бере свій початок у міфологічної свідомості.

Аристотель визначає державу як «досконалу» суспільну форму, в якій «соціальне життя ... досягає вищого ступеня добробуту»⁹, Аристотель висуває завдання визначити зміну чинних державних форм, досліджувати структуру держави, виявити причини її регресу. У Аристотеля, як і у Платона, найкращі часи держави – «золотий вік» – у минулому. Слід зазначити, що аналіз внутрішньої структури держави взагалі та конкретних держав, їх ставлення к

зовнішнім умовам Аристотель розглядає з метою визначення найкращих умов для існування держави. Так Аристотель вважає, що вигідне географічне положення є однією з таких умов. Він пише: «Але греки, займали топографічну середину між європейцями та азіатами, поєднують в собі природні особливості тих та інших: вони хоробрі та високо розвинені розумово»¹⁰. Подібні висловлювання, зустрічаються також й у Платона, показують наскільки глибоко проникає в історичну свідомість думка про історію як взаємопов'язаний процес.

Щодо держави, для Аристотеля характерним є визначати найкращою ту державу, що містить у собі принципи різних держав, хоча, як зазначає він, держава не може існувати не стикаючись з іншими, маючи на увазі, що інше може привести до виникнення нової форми державного устрою. Аналізуючи конкретні держави Греції він приходять до висновку, що люди мають різні способи життя (тобто землеробство, скотарство та ін.), але «особливо щасливо живуть ті люди, які один спосіб життя з'єднують з іншим: доповнюючи відсутнє в одному образі життя тим, що з надлишком є в іншому, вони таким шляхом досягають повного добробуту»¹¹. Подібне відбувається також з формами державного правління.

Аристотель ставить питання про те, а потрібні ці зміни форми держави, чи сприяє даний рух покращенню держави та можливе уникнути даних змін? Аристотель зазначає, що ці зміни обумовлені змінами законодавства.

Філософ вважає, що чи не краще писані закони залишати в незмінному вигляді, але як в інших мистецтвах, так і в державному устрої неможливо викласти письмово все з усією точністю. Закони неминуче доводиться викладати в загальній формі, людські ж дії поодинокі, як наслідок, деякі закони іноді слід змінювати¹². Загальний характер закону передбачає його вічність, мінливість законів, шкідлива, бо підриває сам принцип держави – підкорення закону.

Зміни держави, оцінка держави Аристотелем пов'язуються тільки з її формою. З точки зору змісту жодна форма не є абсолютно поганою або доброю.

Закони охороняють державну форму та при її зміні не обов'язково зберігаються, тому що закони, безумовно, повинні бути прирівняні до політичного устрою, а не навпаки¹³. Отже зміна форми не призводить до дійсних змін, розвиток відбувається по колу. І цьому не суперечить той факт, що трьом правильним формам держави відповідають три неправильних, що передбачає рух усередині самої форми на основі принципу справедливості та пропорційної рівності. Неправильні форми державного устрою за Аристотелем з'являються з помилкового застосування даних принципів на практиці¹⁴. Однією з умов цього виступають зовнішні обставини, «що, здебільшого, стають приводом до політичних безладів та внутрішніх міжусобиць»¹⁵.

Аристотель, досліджуючи причини, що ведуть до руйнування держави та державних переворотів, міжусобних чвар, першою серед них називає помилку у розумінні громадянами рівності. З погляду Аристотеля, творення державного устрою відбувається на фоні загальної суспільної згоди про правомірність та «відносну рівність». Рівність в Аристотеля двох видів, перший вид рівності – це рівність кількості та розміру. Другий вид – це рівність як співвідношення та рівність у гідності. Рівність у гідності і є, безумовно, більш справедливою, правдивою з погляду людини. «Рівність», як вихідний принцип, знаходиться не лише у витоків державного устрою, людські уявлення про рівність розглядаються Аристотелем як рушійна сила, що веде до демократії або до олігархії. Рівність у вченні Аристотеля стає соціальним конструктом з функцією категорії міри, що потрібна для оцінки стану державного устрою.

Практика полісного життя показує як наростають нестійкість, чвари, міжусобиці у державному устрої якщо помилково слідувати за тим, або іншим видом рівності: помилковий первопочаток може привести лише до одного чи іншого негативного результату. Продовжуючи думку, філософ вбачає за необхідне у практичному житті застосовувати як кількісну рівність, так і рівність гідності для недопущення руйнування держави.

Але не тільки помилково витлумачена та реалізована рівність є причиною переворотів у державі, з погляду Аристотеля, державний устрій руйнують –

морально-психологічні прагнення населення, демографічні зміни, зміна поколінь, географічний фактор, чвари усередині еліти, організаційні та інституціональні диспропорції та деякі інші. Усі ці фактори змінюють лише зовнішню форму державного устрою.

Аристотелю належить одна з перших відомих класифікацій державних переворотів. *По-перше*, Аристотель виділяє перевороти, що посягають на чинний державний устрій з метою його заміни (демократія змінюється на олігархію, олігархія – на демократію, олігархія і демократія – на аристократію та політію або навпаки) або відбувається зміна правління, при збереженні державного устрою. Зазначимо, що найбільш мінливою формою держави, за Аристотелем, є олігархія, яка в зародку має розбіжності між панівними верствами та народом і розбіжності в середині тих, хто панує.

По-друге, перевороти в наслідок яких відбувається посилення або ослаблення держави та, як варіант, переворот може мати за мету призвести до часткових зміни державного устрою.

Також, Аристотель систематизує й способи проведення переворотів, у загальному вимірі всі державні перевороти відбуваються шляхом насильства (застосовуючи його відразу або через деякий час) або шляхом обману, який подібно насильству має два різновиди. Перший варіант пов'язується з обманом народу та отриманням на цьому згоди на переворот з боку народу, потім настає насильницький етап, коли дії йдуть супротив волі народу. Другий варіант обману передбачає переконання народу щодо проведення перевороту та здійсненні на цьому правління. Ця систематизація переворотів конкретизується Аристотелем через визначення характеру та причин переворотів у конкретних видах державного устрою, а саме: у демократіях (один з основних факторів – «неприборканість демагогів»), олігархіях, аристократіях, політіях.

Отже, циклічні теорії соціально-історичного розвитку стають в античні часи першою раціональною спробою віддзеркалити зміну державних форм шляхом державних переворотів; зміни державного устрою підпорядковуються

двом векторам – часу (зміни йдуть від старих до нових) та розвитку від простого до більш складного.

Федоренко Т. М. (Миколаїв). Уявлення про витoki державних переворотів у циклічних теоріях соціально-історичного процесу епохи античності

Розглядаються зміни форм держави шляхом переворотів в контексті античних циклічних теорій, які стали першим раціональним способом пояснення соціально-історичного процесу.

Ключові слова: форма держави, державний устрій, державний переворот.

Федоренко Т. Н. (Николаев). Представления об истоках государственных переворотов в циклических теориях социально-исторического процесса эпохи античности

Рассматриваются изменения форм государства путем переворотов в контексте античных циклических теорий, как первом рациональном способе объяснения социально-исторического процесса.

Ключевые слова: форма государства, государственное устройство, государственный переворот.

Fedorenko T. N. (Mikolayev). Conceptions of sources coup d'états in cyclic theories socio-historical process in age of antiquity

Changes of form of government by coup in context of antique theories of cycles were reviewed as first rational method of explanation of the socio-historical process

Key words: form of government, state structure, coup d'etat.

---

¹ Люблинская Л. Н., Лепилин С. В. Проблема времени в контексте междисциплинарных исследований. – М., 2002. – 304 с.; Лосев А. Ф. История античной эстетики. – М., 1963.; Лосев А. Ф. Историческое время в культуре классической Греции//История философии и вопросы культуры. – М., 1975. – С. 7–61.

---

² Люблинская Л. Н., Лепилин С. В. Указ. соч. – С. 40.

³ Полібій першим використовує поняття ділової, прагматичної історії. Полібій вважає, що більшість як колишніх, так і сучасних йому істориків зловживають драматичними ефектами риторичними прийомами. Драматична поезія і риторика, вважає Полібій, мають зовсім інші завдання, ніж історичне оповідання. Він неодноразово повторює цю думку в багатьох частинах свого твору.

⁴ Историки античности: В двух томах. Том первый. Древняя Греция: Пер. с древнегреч. / Сост., вступ ст. и примеч. М. Томашевской. – М., 1989. – С. 216.

⁵ Платон Государство Т. 3 Ч. 1. – С. 358.

⁶ Там же. – С. 372.

⁷ Платон Федон. Избр. Диалоги. – М., 1968. – С. 347.

⁸ Аристотель. Физика. Книга третья. URL: <http://www.lib.ru/POEEAST/ARISTOTEL/physic.txt>

⁹ Аристотель. Политика. М., 1865 – С. 8.

¹⁰ Там же. – С.189.

¹¹ Там же. – С. 25.

¹² Там же. – С. 77.

¹³ Там же. – С. 249.

¹⁴ Там же. – С. 317.

¹⁵ Там же. – С. 327.